

XIV ӘУЕЗОВ
ОҚУЛАРЫ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
М.О.ӘУЕЗОВ АТЫНДАҒЫ
ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ИНСТИТУТЫ

XIV ӘУЕЗОВ ОҚУЛАРЫ

*Халықаралық ғылыми-практикалық конференция
материалдары*

Алматы, 2016

ӘОЖ 821.512.122.0(063)
О 59

Редакциялық алқа:

Қалижанов У (төраға), Қалиева А, Әзібаева Б., Қонаев Д.,
Пірәлі Г., А.Исмақова., Қорабай С., Хамраев А., Әлібек Т.,
Қосан С., Мұқан А., Мұсағұлова Г.

Жауапты редакторы: Д.Қонаев
Жауапты шығарушы: Е.Қаныкейұлы

О 59 **XIV ӘУЕЗОВ ОҚУЛАРЫ: XIY халықар. ғыл.-практ. конф.**
материалдары. – Алматы, «Әдебиет Әлемі» 2016. – 228 бет.

ISBN 978-601-7414-71-9

Жинаққа 2016 жылдың 29 қыркүйегінде өткен дәстүрлі «Әуезов оқулары» атты XIY халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары топтастырылды. Жинақ материалдарында қазіргі әуезовтанудың өзекті мәселелері және жалпы әдебиеттану, фольклортану, өнертану ғылымдарының сан алуын теориялық мәселелері зерделенеді.

Кітап ЖОО студенттері мен магистрантарына және жалпы оқырман қауымға арналған.

ӘОЖ 821.512.122.0(063)

ISBN 978-601-7414-71-9

© ҚР БҒМ Ғылым комитеті М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

МАЗМҰНЫ

Қалижанов У. Алғы сөз.....	3
Азибаева Б. М.О.Ауэзов об эпосе «Қозы Көрпеш – Баян сұлу»	5
Сейітжанұлы З. Ақтан мен Ақбала айтысы	13
Қадыр Жүсіп. Кемеңгер.....	18
Кунаев Д. Повесть М.О.Ауэзова «Лихая година» в контексте солидарности народов Центральной Азии.....	22
Пірәлі Г.Ж. Зоя Кедринаның М.Әуезов туралы естеліктеріндегі әдеби деректер әлемі.....	26
Құлбарақ С. М.Әуезов дәстүрі және З.Шүкіровтің «Сыр бойы» тарихи романы	36
Сариев Ш. Мұхтар Әуезов және қырғыз әдебиеті.....	42
Тымболова А. М.Әуезов пьесаларындағы билер дискурсы.....	48
Рахымжан К. Мұхтар Әуезовтің Сәбеңе хаты.....	56
Баят Е. Абай поэтикасындағы «жүрек» концепті	62
Ойсылбай А. М.О.Әуезовтің басқа республика жазушыларымен жазысқан хаттарындағы әдеби байланыстар мәселесі (1940-1961 жж.).....	70
Жақан Д. М.Әуезов және халықтық салт-сана.....	78
Сұлтанова Б. М.Әуезов пьесаларындағы елшілдік концепциясы.....	85
Корбанова Г. «Ашкынам мин мәңгелеккә...».....	91
Мұсағұлова Г. Қазақстан эстрадасы: Ертай Мұқанұлы Әбілтаев тұлғасы мен музыкант тарихы.....	94
Қаныкейұлы Е. М.Әуезов және П.Н.Кузнецов.....	99
Еркебай А. Бағыбек Құндақбайұлы – қазақ театр тарихын зерттеуші.....	109
Оразбаева Ж.Н. Жыраулар шығармашылығы: отаншылдық, ел тұтастығы идеясы.....	120
Тәшімова М. Бүгінгі драматургиядағы Абылай ханның көркем бейнесі.....	129
Құдайбергенов Н. Қасымхан Бегманов поэзиясындағы сағыныш мотиві.....	142
Даутова Г. Қазақ және татар халық эпостарындағы батыр бейнесінің ерекшеліктері («Шора батыр» эпосы негізінде).....	151
Абиханова Г. Хикаялық дастандардағы халықаралық мотивтер	

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТАТАР ХАЛЫҚ ЭПОСТАРЫНДАҒЫ БАТЫР БЕЙНЕСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

(«Шора батыр» эпосы негізінде)

Қоғам халықтың көне тарихына, рухани мұрасына жаңа көзқарастар қалыптасқан кезде, мәдениеттің дамуы, адамгершілік пен эстетикалық идеалдарының бекуі үшін жаңа жолдар іздей бастайды. Ұзақ уақыт назардан тыс қалған халық ауыз әдебиетінің зерттелуі, қазіргі заман талабына сай жаңадан қайта бағалануы қазақ халқының алдыңғы қатарлы дамушы елдердің бірі екенінің дәлелі.

Қазақ халқының эпикалық мұрасының тарихы, оның әдеби және тарихи негіздерінің ажырамас бір бөлігі. Мысалы, батырлық эпос негізінде тарихи эпос секілді халық шығармашылығының жанрлары табиғи оқиғалардың аясында пайда болып, нақты тарихи тұлғалардың бейнелерін суреттейді. Әрине, халық эпосы, дастандар ерте заманда жазылған оқиғалардың дәл көшірмесі емес. Алайда, бұл жанрдың ғылыми, тарихи, әлеуметтік, тәлім-тәрбиелік және мәдени маңызы зор. Түркі халықтарының шығармашылығында, әсіресе татар, башқұрт, ноғай, әзірбайжан, түркімен, қазақ, өзбек эпостарының шығу түбі бірте-бірте және сюжеттерінде айтарлықтай ұқсастық байқалады. Түркі халықтарының әдеби-мәдени мұрасына жатқызуға болатын бірнеше эпикалық ескерткіштер де бар. Шора батыр атымен байланысы бар эпостар дәл осындай ескерткіштерге жатады.

«Шора батыр» эпосы - қазақ халқының арасында ғана емес, сонымен қатар Қырым татарлары, ноғайлар мен татарлар арасында да кең таралған эпикалық жыр. Түркі батырлық эпосын зерттеуші ғалымдар, басқа түркі тілдес халықтары арасына таралған нұсқаларына да назар аударған. Өзге ноғайлы тобындағы жырларға қарағанда «Шора батыр» жыры Түркия, Румыния, Өзбекстан, жерлеріне дейін таралған. Қырым, Қазан және Ноғай Ордасы, Астрахан, Сібір хандықтары арасындағы өзара байланыстар және олардың Орыс мемлекетімен әртүрлі саяси және әскери қарым-қатынастары «Шора батыр» жырының негізін қалаған тарихи оқиғалар болып табылады.

XX ғасырдың ортасында А.С. Орлов қазақ халық эпосы «Шора

батырды» зерттеумен айналысты. [1] Фольклортанушы В.М.Жирмуунский «Тюркский геоический эпос» атты еңбегінде Шора батырға арналған қазақ нұсқаларының біріне өз пікірін білдірді. [2] Кейінірек ноғай батырлық жырларын зерттеумен айналысқан М.Сикалиев (Шейхалиев) «Шора батыр» жырынан алынған жеке мотивтерді ноғай халқының басқа эпостарымен салыстырмалы талдау жүргізеді. [3] Р. Бердібаевтың ғылыми мақалаларында ғана жырдың әртүрлі нұсқасы ұлттық типологиялық тұрғыдан сарапқа салынған [4, 193-198]. Х.Б. Паксойдың қырым татарларының «Чора батыр» дастанына арналған мақаласының құндылығы Чора образына ерекше мән бергендігі болып табылады.

Қай эпикалық жырдың бас кейіпкері болсын, шығармада патша, хан, жауынгер, қаһарман, батыр, алып деп аталса да, ол ең алдымен халық көзқарасын қорғаушы қызметін атқарушы. Жырдың бас кейіпкері дегеніміз, батырлық жырдың өзегі болып табылады. Ортақ мотивтер мен тенденцияларды анықтай отырып, кез келген эпос батырдың эпикалық биографиясына негізделеді деп те айта аламыз. Кейбір эпостарда батыр өмірге келместен бұрын эпикалық биографиясы туылады. Ал кей кездерде батырдың жасаған ерліктері арқылы ғана оның бейнесі ашылады. Түркі халықтарының эпосы әскери сипаттасымасымен ерекшеленеді. Әдетте, баяндауда шабандоз, кәсіпкер-жауынгер бейнесі басты назарды аудартады.

Эпикалық батыр дегеніміз міндетті түрде фольклор кейіпкері. «Батыр» мағынасын ашып түсіндіру мақсатында, «қаһарман», «жауынгер» секілді түсініктер жиі қолданылады. Негізінен, эпостардағы бас кейіпкер өзін бір қалыпты ұстайды. «Батыр» сөзінің шығу тегіне тоқталып өтсек, ғылыми әдебиетте бұл сөздің шығуы туралы екі көзқарас бар екенін байқаймыз. Түркі тілдерінен алынған сөз деген пікір кеңінен таралған. Қазақ тілінің бір томдық түсіндірме сөздігінде ел қамы үшін жаумен шайқаста ерлік көрсеткен қаһарман адам, елін сүйетін ержүрек адам, ел қорғаудағы асқан батырлығы, әскери жорықтардағы ерекше ерлігі үшін берілетін атақ деген мағынада түсіндіріледі [5, 8].

Татар халқының «Чура батыр» эпосында батырдың сезімі, уайым-қайғысынан гөрі, іс-әрекеттері көбірек баяндалады. Қырғыздардың Манас батырын, өзбектердің Алпамышын, қазақ халық жырла-

қырымның қырық батырын, Едіге батырдың түрлі түркі халықтарындағы нұсқаларын салыстырып қарастырғанда осы кейіпкерлерінің мінездеріндегі ұқсастықты байқамасқа болмайды.

Кейіпкерлер жай адамдар арасынан батырлық мінезімен біреуірекшеленеді. Олар бала кезінен бастап, орасан зор күш-қуатқа, адалдыққа, батырлық пен әділеттілік қасиеттерге ие. Бірақ өлімге ұшырап алып баратын, өзіне деген тым сенімділік, тәкаппарлық, қанағатшылдық секілді кемшіліктері де кездеседі. Мұндай заңдылық түркі дастандарында ғана емес, «Шора батыр» эпосының қазақ нұсқасында да байқалады.

Татар халқының «Чура батыр» эпосының басты тақырыбы - өз елінің тәуелсіздігі үшін күрес, халық бақыты, ру арасында бейбітшілік қатынастар, ерлік жасау, әділдік, адалдық, дау-жанжал мен адалдыққа жол бермеу болып табылады.

Қазақ эпосы «Шора батыр» мен татар нұсқасы арасында көптеген диалогиялық ұқсастықтар байқалады. Жалпы алғанда, «Чура батыр» фольклорға тән ең маңызды тарихи оқиғалар көрінісін білдіретін батырлық эпос. Біз эпостың «Бабалар сөзі» жүзтомдықта жарияланған қазақ нұсқалары мен бір-екі татар нұсқасына салыстырмалы талдау жасадық. «Шора батыр» эпосының қазақ нұсқалары түркі халықтары шығармаларының ішінде ерекше орын алады. Қазақ халқына тән өзіндік тарихи ерекшеліктерімен мазмұны жағынан басқа түркі эпостарынан ерекшеленеді.

Талдау барысында, жырдың қазақ нұсқалары батыр тағдырының контексте сипатталмағандығын байқаймыз. Жырда сол сияқты қазақ халқына өзекті болып табылатын мәселелер көрініс табады. Сонымен қатар, басқа түркі халық версияларымен ұқсастықтары да бар. Әрбір нұсқа Шора батырды жанр заңдылығы бойынша тарихи-әдебиеттік бағытта бағалауға тән қасиеттерімен қатар оның тағдырын туғандықтарымен байланыстырып суреттейді.

Қазақ жырларында провиденциализм тенденциясы, яғни құдіретті күштерге сену үрдісі жиі кездеседі. Кейбір эпизодтардан пұтқа табынушылық дәуірінің белгілері байқалады. Мысалы, Баба Түктің батырлығына сенуі де бар. Әрбір нұсқа Шора батырды жанр заңдылығы бойынша тарихи-әдебиеттік бағытта бағалауға тән қасиеттерімен қатар оның тағдырын туғандықтарымен байланыстырып суреттейді.

Қазақ жырларында провиденциализм тенденциясы, яғни құдіретті күштерге сену үрдісі жиі кездеседі. Кейбір эпизодтардан пұтқа табынушылық дәуірінің белгілері байқалады. Мысалы, Баба Түктің батырлығына сенуі де бар. Әрбір нұсқа Шора батырды жанр заңдылығы бойынша тарихи-әдебиеттік бағытта бағалауға тән қасиеттерімен қатар оның тағдырын туғандықтарымен байланыстырып суреттейді.

ықпалымен байланысты десек те болады. Осы секілді ой қабилетімен байланысты эпикалық дәстүр ноғай, қырым татарла мен татарлардың нұсқаларында ұшырасады. Шора батырға ғайыт пайда болып ат сыйлаған қарт кісінің бейнесі де осы дәстүрге жатады. «Шора батыр» эпосының қазақ нұсқаларында мазмұны жағынан әр оқиға бейнелі, егжей-тегжейлі суреттеледі.

Түркі эпостарында бас кейіпкердің басқарушы, билеушілер мақатығысатын мотиві жиі кездеседі. Мысал ретінде «Едіге батыр» эпосының нұсқаларын келтіруге болады. Қазақ нұсқаларында о мотив шығарманың негізі болып, келесі оқиғалардың дамуына маңызды рөл атқарады. Бұл жерде хандармен болған мақатығыс рулік қарым-қатынастың әсерінен орын алады.

Қазақ эпостарында бас кейіпкердің мінездемесін, іс-әрекеті мен тәліпін суреттеуде дәл түркі халқының батырлық жырларындағыдай бірдей әдістер қолданылады. Батырдың дүниеге келуі, ер жеті сияқты мотивтер эпостың өмірбаяндық тұтастану кезінде қосылатын элементтері болып есептелінеді. Шора күн санап емес, сағат санап өседі, қырық күн дегенде күліп, басқа адамдардан ата-анасы ажыратады. Үш жасында құс сияқты жылдам, төрт жасында оқи бітіреді, ал он жасында батырлық ерліктерін көрсете бастайды. Секі жасында Шора батыр кеудесі шойын секілді қатты бола бастайды. Татар нұсқалардың бірінде батыр құтқарып қалған қыз оны кеудесіне танып қояды. «Мені қалай танып қойдың?» деген батыр сұрағына «мен Чора батырдың кеудесінің шойын сияқты екендігін бұрыннан естіген едім» деп жауап қайтарады. Бұл эпизод қазақ және татар нұсқаларының бір-біріне жақындығының дәлелі.

Әрбір эпос қаһармандары нақты бір функцияны атқарғандай бас кейіпкер де міндетті түрде нақты бір функцияны атқарады. Қазақ және татар халық эпостарындағы эпикалық сюжеттер санын ондағы батырлар санын зерттеп білуге болады. Бірақ оларды атқаратын қызметін анықтау одан да маңыздырақ. Бас кейіпкердің іс-әрекеті мен сюжеттің әлеуметтік-тарихилығының арқасында эпикалық сюжеттерді функционалдық тұрғысынан қарастыру мүмкіндік береді. Эпостарда басты назар батырдың жорықтары мен оның дұшпандармен күресуінің суреттелуіне аударылады. Тарих шындыққа орай қарсылас-дұшпанның бейнесі өзгеріске ұшыра

Осылайша, дұшпанға қарсы шайқасуында батырдың жасаған істерімен қатар оның бейнесі толығымен ашылады. Эпостағы бас қаһарманның, яғни батырдың дұшпандары тарихи кезеңдерге сай біртүрлі кейіпкерлермен қатар шынайы кейіпкерлер болуы да мүмкін. Бұл циклдікіне кіретін «Шора батыр» эпосы батырдың өлімімен аяқталады.

Фольклортанушы В.Я.Проптіннің пікірінше, бас кейіпкер бұрынғы дәстүрді сактайды, бірақ кейбір кезде қоғамдағы жағдайға бейнесі емес тұстарын өзі бұзады [7, 294]. Сонымен, халықтың ауысуымен классикалық эпос қалыптасады. Әрине, батырдың жауынгершілік қасиеті тек халық игілігіне бағытталады, тек ақыр аяғында ғана өз қамын ойлайды. Оған қоса, тыңдармандары мақтанып, бағыншылықпен қарауы үшін батыр ерекше қасиеттерге ие болуы керек еді. Мысалы, татар халқының «Чура батыр» нұсқасында Чураның батырлығы Колынчаканы жақыннан танып білу мақсатында садақтан оқ атып жарысуымен байланысты болады. Эпоста бұл эпизод батыр бейнесінің әр түрлі қырын толық ашу мақсатында берілген. Батыр батырлық формада сипатталуы мүмкін. В.М. Жирмунскийдің еңбегінде классикалық эпос қаһарманы өзгеше жауынгерлік айбындылық пен батырлық күші жетпейтін күш-қуатқа ие деп айтылады [8, 20]. Керемет батырлық түрде бейнеленген батыр қаһармандық, жауынгерлік дәуір батырларының іс-әрекетін істейді. Халықтың батырды мінсіз етіп бағалауы де қаһарманның ерекше жағдайда дүниеге келуі мотивіне байланысты.

Қорыта айтсақ, эпикалық батыр - бұл халықтың идеалы, батырлық үлгі, батырлық эталоны, қаһармандық символы, өз елінің батырлығы. Эпоста батыр орталық орындағы барлық іс-әрекеттерді бағындырушы түйін. Батырдың эпостағы рөлі қарапайым батырлық идеалы мен армандарын бейнелеуші кейіпкер. Эпос батыр бейнесін жан-жақты қарастырады, ал шынайы-тарихи оқиғалар батырдың эпикалық биографиясын толықтырады. Әр халықтың батыр мұрасы өзіне батырлық іс-қимыл ережелерін сіңіріп, үлгілі батыр бейнелерін жасады. Уақыт өте батыр бейнесі трансформацияға ұшырап, шынайы-тарихи тұлғаны бейнелей бастайды. Батыр бейнесі этнографиялық батыр бейнесі, дүниетанымдық көзқарастар мен халықтың саяси

нанымдарымен толыға түседі. Эпикалық орта бас қаһарманды елі эталоны сияқты жақсы мінездеме бере отыра сипаттайды. Қаза заман эпостануында «халық қаһарманы» түсінігі ұлттық сәйкесті ерекше дарындылық символы ретінде пайдаланылады. Соның эпостағы халық қаһарманы өз дамуында қоғам талаптарына өзгеріске ұшырады. Бас қаһарманның бейнесі - бұл халықтың идея Халық ғасырлар бойы армандап келген адамгершілік, әділетті әлеуметтік теңдік туралы ойларын эпос батыры арқылы жүз асырды. Эпос мәтіндерін талдай отырып, батырдың бірнеше ти анықтауға болады. Архаикалық қаһарман, классикалық қаһар және кейінгі заман қаһарманы (діни-батырлық) деп қарастыры болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Орлов А.С. Казахский героический эпос. – М., 1945. – С. 8-114
2. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л., 1974 - С.228, 232
3. Сикалиев (Шейхалиев) А.И. Ногайский героический эпос.- Черкеск 1994.- С.65
4. Бердібай Р.,. Бес томдық шығармалар жинағы [Текст]. Т. 1. Эпос-казынасы / - А. : Қазығұрт, 2005. - 464 б.
5. Қазақ сөздігі. (Қазақ тілінің бір томдық түсіндірмелі сөздігі) Құраст Н.Уәли, Ш.Құрманбайұлы, М.Малбақов, Р.Шойбеков және т.б. – Алматы «Дәуір» баспасы, 2013. – 206 б.
6. Бабалар сөзі: Жүзтомдық.- Астана: «Фолиант», 2008. Т. 45, 51: Батырлар жыры.
7. Пропп В.Я. Русский героический эпос. – Москва: Лабиринт, 1999.- 63 с.
8. Жирмунский В.М. Народный героический эпос. Сравнительно-исторические очерки. – Москва; Ленинград, 1962.- 435 с.